

(Київ)

ЛИСТ ЯК ЗАСІБ РЕФЛЕКСІЇ ПЕРСОНАЖА В ХУДОЖНЬОМУ ТВОРІ

(НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ ДЖ. М. КУТЗЕЕ "AGE OF IRON")

Статтю присвячено розкриттю стилістичного потенціалу епістолярної форми листа в романі південноафриканського письменника Дж. М. Кутзее "Age of Iron", де лист слугує засобом рефлексії головного героя. Особливу увагу приділено ідентифікації та опису рефлексивів – висловлювань, що містять оцінку певної події чи явища, відображеного в художньому творі.

Ключові слова: епістолярний жанр, епістолярний роман, лист, рефлексія, рефлексив.

The article reveals the stylistic potential of the epistolary form of letter in "Age of Iron", the novel written by the South African writer J. M. Coetzee, in which the letter functions as a means of character reflection. A special emphasis is put on the identification as well as description of reflexives – utterances which bear the evaluation of events and phenomena represented in fiction.

Key words: epistolary genre, epistolary novel, letter, reflection, reflexive.

Человек есть тайна. Ее надо разгадать,

и ежели будешь ее разгадывать всю

жизнь, то не говори, что потерял

время, я занимаюсь этой тайной,

ибо хочу быть человеком.

Ф. М. Достоевский Письма.

Епістолярні тексти завжди слугували надійним джерелом вивчення інтелектуальної та емоційної сфери людини, культурних та історичних реалій певної епохи. Не виключенням у цьому відношенні є й художні епістолярні твори, що наприкінці ХХ – початку ХХІ століття отримують новий імпульс свого розвитку, який характеризується різноманітними трансформаціями канонічних епістолярних форм, їх експериментальним використанням [5; 6; 8]. Це своєю чергою стимулювало різновекторні та багатоаспектні підходи до вивчення епістолярних текстів, що охоплюють цілу низку питань, пов'язаних із аналізом їх жанрово-стильової специфіки, структурних та композиційних характеристик, семантико-стилістичних особливостей [5; 6; 7; 8].

Мета статті полягає в розкритті стилістичного потенціалу епістолярної форми листа як засобу рефлексії головного героя в романі Дж. М. Кутзее "Age of Iron" ("Залізний вік") шляхом аналізу композиційної структури зазначеного роману та експлікації мовних засобів, що формують художній образ персонажа.

Зазначена мета передбачає вирішення таких задач: 1) уточнити жанровий статус епістолярного роману кінця XX – початку XXI століття; 2) пояснити явище рефлексії в контексті художньої комунікації; 3) проаналізувати основні вектори рефлексії головного героя досліджуваного роману; 4) встановити функціональне навантаження художньої рефлексії в моделюванні образу персонажа в романі Дж. М. Кутзее "Age of Iron" ("Залізний вік").

Пріоритетними завданнями жанрології на сучасному етапі її розвитку є, по-перше, вивчення організації та функціонування окремих жанрів у їх історичному розвитку та взаємодії з іншими жанрами, виявлення ймовірних жанрових тенденцій у контексті динамічного розвитку літератури; по-друге, аналіз жанрів з точки зору їх трансформацій, змін, "синтезу", модифікації, "гібридизації" [11, с. 5–6]. Зазначена тенденція якнайкраще ілюструє тезу М. М. Бахтіна про те, що "жанр відроджується і оновлюється на кожному етапі розвитку літератури і в кожному індивідуальному творі даного жанру" [2, с. 122].

Епістолярна література має давню традицію і зобов'язана своїй назві епістолі – грецькому посланню у формі листа, найчастіше віршованому, що мало конкретний моральний або філософський зміст [8, с. 170]. Як складник епістолярної літератури, жанр епістолярного роману, під яким мається на увазі художня прозова розповідь у формі листів, де останні слугують засобом передачі смислу або відіграють важливу роль у побудові сюжету, пройшов певний шлях свого розвитку та еволюції. На сучасному етапі еволюція епістолярного роману відбувається через ускладнення його жанрової природи за рахунок синтезу роману в листах з іншими видами роману [5, с. 19]. У результаті такої взаємодії з'являються нові гетерогенні форми, наприклад, "філософський епістолярний роман", "фантастичний епістолярний роман", "епістолярний роман-міф", "епістолярний роман-антиутопія" [там само, с. 21], що віддзеркалює загальну тенденцію в літературі кінця XX – початку XXI століття до руйнування жорстких жанрових форм. Змінюється й функціональний статус зазначених романів. У XVII–XIX століттях епістолярні форми, разом з іншими документальними та псевдодokumentальними матеріалами, використовувались, в основному, для створення ефекту достовірності художньої розповіді. Сьогодні ж листування стає одним із художніх прийомів створення багатозарового постмодерністського тексту [8, с. 162], а також виступає засобом моделювання образу автора й персонажа [7, с. 4].

Водночас не до кінця вирішеними залишаються питання щодо жанрових трансформацій епістолярного роману в ідіостильовому аспекті, адже жанр і авторський індивідуальний стиль знаходяться у стані постійного взаємовпливу і взаємодії. Взаємодія між ідіостилем та жанром полягає, з одного боку, в орієнтації на жанрову доміную (тобто визначальну жанрову характеристику твору, його жанрову концепцію, "пам'ять жанру" за М. М. Бахтіним) при виборі стилістичної стратегії, а з іншого – у певній модифікації жанрової форми під впливом індивідуальних особливостей стилю автора.

Епістолярний роман як "синтетичний", "гібридний" жанр народжується на перетині епістолярної форми листа та жанру роману [7, с. 1], що зумовлює особливий структурний та композиційний формат романів у листах і визначає стратегії сприйняття та розуміння інформації, представленої у таких творах.

Зважаючи на те, що епістолярний роман завжди звернений не стільки до подій зовнішнього світу, скільки до розкриття внутрішнього світу головного героя, домінуючою настановою таких творів можна вважати настанову на рефлексію [1; 9; 10]. У психологічних дослідженнях під рефлексією мається на увазі процес пізнання людиною самого себе, свого внутрішнього світу, аналіз особистих думок та переживань, роздум про себе, усвідомлення того, як сприймають і оцінюють його інші

люди [3]. Основою для рефлексії персонажа в романі слугують найрізноманітніші події і явища світу, зображені в художньому творі.

В обраному для аналізу романі відомого південноафриканського письменника Дж. М. Кутзее "Age of Iron" ("Залізний вік") усі події представлені крізь призму рефлексії місіс Керрен, літньої південноафриканської жінки, яка вмирає від невиліковної форми раку. У цьому творі, який можна вважати монофонічним за своєю структурою [7, с. 8], епістолярна форма є ніби емоційним зверненням матері до своєї доньки, яка вже давно мешкає в іншій країні: "I tell you this story of this morning mindful that the story teller, from her office, claims the place of right. It is through my eyes that you see; the voice that speaks in your head is mine. [...] If lies and pleas and excuses weave among the words, listen for them. Do not pass them over, do not forgive them easily. Read all, even this adjuration, with a cold eye" [12, с. 103–104].

Для епістолярного роману характерне конструювання сюжету листування самими персонажами, котрі відбирають ті події, про які хочуть розповісти у листі, та замовчують про події неважливі для них на момент написання листа. На текстовому рівні рефлексія представлена рефлексивами [4] – відносно закінченими метамовними висловлюваннями, які містять оцінку певної події чи явища, відображеного в художньому творі [4, с. 218]. Рефлексиви можуть бути згруповані за тематичним принципом.

У романі Дж. М. Кутзее "Age of Iron" ("Залізний вік") перша група рефлексивів відображає емоційне ставлення Місіс Керрен до її доньки, від якої вона не вимагає співчуття, проте бажає розділити останні дні свого життя. І в цьому випадку лист орієнтований не на реакцію адресата, а створюється лише з метою "виговорити себе": "I tell you this story not so that you fell for me but so that you will learn how things are. It would be easier for you, I know, if the story came from someone else, if it were a stranger's voice sounding in your ear. But the fact is, there is no one else. I am the only one writing: I, I." [12, с. 23]. Драматизм Місіс Керрен полягає в тому, що її сповідь звернена до самої себе: "To whom this writing then? The answer: to you but not to you; to me; to you in me?" [12, с. 5].

Друга група рефлексивів відтворює суперечливе й болісне відношення головної героїні до її невиліковної хвороби і смерті. Місіс Керрен сама намагається поставити собі діагноз, визначаючи причину раку в стиді, соромі та ненависті до себе, які вона накопичувала протягом життя: "I have cancer. I have cancer from the accumulation of shame I have endured in my life. That is how cancer comes about: from self-loathing the body turns malignant and begins to eat away at itself." [12, с. 142]. Хворе тіло викликає у місіс Керрен відразу та негативні відчуття: "Who cares? When I am in mood like this I am capable of putting a hand on the breadboard and chopping it off without a second of thought. What do I care for this body that has betrayed me? I look at my hand and see only a tool, a hook, a thing for gripping other things. And these legs, these clumsy, ugly stilts: why should I carry them with me everywhere?" [12, с. 12–13].

Місіс Керрен протиставляє рак вагітності, що не відбулася "misbirth" [12, с. 61], а єдиний порятунок від хвороби вбачає у смерті через спалення: "Death by fire the only decent death left. To walk into the fire, to blaze like tow, to feel these secret sharers cringe and cry out too, at the last instant, in their harsh unused little voices; to burn and be gone, to be rid of, to leave the world clean" [12, с. 62]. Водночас місіс Керрен стверджує, що не лише смерть живе в ній, але й життя, і це надає їй сили протистояти смерті: "There is not only death inside me. There is life too. The death is strong, the life is weak. But my duty is to the life. I must keep it alive. I must." [12, с. 145].

Досить багато уваги в своєму листі до доньки приділяє місіс Керрен ретельному аналізу політичних і соціальних подій у Південній Африці наприкінці 1980-х років. Уже у першому реченні свого листа вона із сумом пише про зміни, що відбулися в Кейптауні з того часу, як донька залишила це місто: "There is an alley down the side of the garage, you may remember it, you and your friends would sometimes play there. Now it is a dead place, waste without use, where windblown leaves pile up and rot." [12, с. 3].

Вкрай безнадійні та зневіраницькі думки висловлює місіс Керрен щодо режиму апартеїду у Південній Африці: "Marriage is fate. What we marry we become. We who marry South Africa become South Africans: ugly, sullen, torpid, the only sign of life in us a quick flash of fangs when we are crossed. South Africa: a bad-tempered old hound snoozing in the doorway, taking its time to die. And what an uninspired name for a country!" [12, с. 70]. Вона звинувачує владу і політичну систему в руйнуванні життя людей і її життя зокрема: "I want to rage against the man who have created these times. I want to accuse them of spoiling my life in the way that rat or a cockroach spoils food without even eaten it, simply by walking over it and sniffing it and performing its bodily functions on it. [...] You know this country. There is madness in the air here" [12, с. 117]. Головна героїня розцінює панування апартеїду в Південній Африці як історичний злочин, що дістався кожному мешканцю цієї країни у спадок: "It is part of my inheritance, " she says to Vercueil, "It is part of me. I am part of it" [12, с. 152].

Ще одним джерелом рефлексії головної героїні у цьому творі слугують інші персонажі роману, зокрема домогосподарка та її діти. Місіс Керрен у відчаї від того, що діти гинуть під гнітом апартеїду, а батьки не в змозі відмовити їх від участі у політичних акціях: "Poor child! Poor child! From somewhere tears sprang and blurred my sight. Poor John, who in the old days would have destined to be a garden boy and eat bread and jam for lunch at the back door and drink out of a tin, battling now for all the insulted and injured, the ridiculed, for all the garden boys of South Africa!" [12, с. 151].

Насамкінець значне місце у листі місіс Керрен займають роздуми головної героїні про Веркюеля, бездомного алкоголіка, єдиної людини, з якою вона розділяє останні дні свого життя, і має досить суперечливе відчуття: "I give my life to Vercueil to carry over. I trust Vercueil because I do not trust Vercueil. I love him because I do not love him. Because he is the weak reed I lean upon him." [12, с. 131].

Отже, в досліджуваному романі Дж. М. Кутзее "Age of Iron" ("Залізний вік") лист стає засобом "проживання" подій, що є актуальними для персонажа, і здатні викликати в нього цілу гаму емоцій. Листування володіє потужним потенціалом у розкритті внутрішнього світу головного героя, осмисленні себе та навколишнього світу. Як ефективний засіб рефлексії, лист надає читачеві можливість прослідкувати динамічний розвиток головного героя, еволюцію його почуттів, сподівань, вірувань. Перспективним, на наш погляд, видається вивчення механізмів художньої рефлексії в когнітивному та семіотичному аспектах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бак Д. П. Творческая рефлексия в литературном произведении: природа и функции: автореф. дис. ... канд. филол. наук: спец.: 10.01.06 "Теория литературы" / Д. П. Бак. – М., 1990. – 18 с.
2. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / Сост. С. Г. Бочаров. – М.: Искусство. – 432 с.

3. Большой психологический словарь / Сост. Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/dict/index.php
4. Вепрева И. Т. Что такое рефлексив? Кто он, homo reflectens? // Известия Уральского государственного университета. – 2002. – № 24. – С. 217 – 228.
5. Логунова Н. В. Русская эпистолярная проза XX – начала XXI века: эволюция жанра и художественного дискурса / Н. В. Логунова. – Ростов-на-Дону: ИПО ПИ ЮФУ, 2010. – 360 с.
6. Рогинская О. О. Эпистолярный роман: поэтика жанра и его трансформация в русской литературе: автореф. дис. ... канд. филол. наук: спец.: 10.01.08 "Теория литературы. Текстология" / О. О. Рогинская. – М., 2002. – 23 с.
7. Рогоза О. Б. Структурно-композиционные и семантико-прагматические особенности французского эпистолярного романа XVIII–XX веков (на материале произведений Ш. де Лакло, О. де Бальзака, А. де Монтерлана): автореф. дис. ... канд. филол. наук: спец.: 10.02.05 "Романские языки" / О. Б. Рогоза. – К., 2005 – 21 с.
8. Сарафанова А. А. Классическая форма эпистолярного романа и ее трансформация в XX веке // Изв. РГПУ им. А. И. Герцена, 2009. – №7. – С. 169 –174.
9. Трикоз Э. Л. Обыденная метаязыковая рефлексия носителя русского языка второй половины XIX века: автореф. дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.01 "Русский язык" / Э. Л. Трикоз. – Вологда, 2010. – 22 с.
10. Хатямова М. А. Формы литературной саморефлексии в русской прозе первой трети XX века: автореф. дис. ... доктора филол. наук: спец. 10.01.01 "Русская литература" / М. А. Хатямова. – Томск, 2008. – 42 с.
11. Эволюция жанров в литературе Урала XVII–XX веков в контексте общероссийских процессов / О. В. Зырянов, Т. А. Снигирева, Е. К. Созина и др. – Екатеринбург: Изд-во УрО РАН, 2010. – 552 с.
12. Coetzee J. M. Age of Iron. – N. Y.: Penguin Books, 2010. – 198 p.